एकस्यां गुणहीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत्" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥*॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूल-सूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्नः अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते। यथा, पञ्चदश्यां ३। १-११।
"गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा॥
पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्द्ध्वं तदभावतः॥
पूर्व्वजन्मन्यसत्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम्।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम्॥
पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात्॥
अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक्॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम्।
विज्ञानमनसी अन्तर्व्वहिश्चैते परस्परम्॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक्।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम्।
बिम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थितेः॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु।
मामूदात्मत्वमन्यस्तु न कश्चिदनुभूयते" ॥)

कोषकः, पुं, (कोष एव। कोष + स्वार्थे कन्।) अण्डम्। अण्डकोषः। इति शब्दरत्नावली॥

कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वपत्रत्वगादिभिरात्मानं छादयति। कोष + कृ + "कर्म्मण्यण्"। ३। २।१। इति अण्।) इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥ इक्षुविशेषः। कुषारि इति भाषा। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। शीतत्वम्। रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (कोषं स्ववेष्टनं स्वमुखनिःसृतलालारूपतन्तुभिः करोतीति। कृ + अण्।) कीटविशेषः। गुटिपोका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तन्त्रकीटः २। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १२। ३२९। २९।
"अलं परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रहः।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्"॥
कोषं अथः सह शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं करोतीति।) अभिधानकर्त्ता च। तालव्यमध्योऽप्ययम्॥

कोषचञ्चुः, पुं, (कोषः खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य।) सारसपक्षी। इति शब्दमाला॥

कोषपानं, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रसृतित्रयजलस्य पानम्।) तत्तदितिकर्त्तव्यताकप्रसृतित्रयजलपानरूपपरीक्षाविशेषः। यथा,—
अथ कोषविधिः। नारदः।
"पञ्चाह्नः सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च।
संसूचकाव्यसनिनोः कोषपानं विधीयते॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां किरातानान्तथैव च॥
कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपानं विवर्ज्जयेत्।
तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम्॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम्।
ऊर्द्ध्वं यस्य हि सप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत्॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्"॥
संसूचक आस्तिक इति मिताक्षरा॥ महापराधी महापातकी। निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहितः। कुत्सितः प्रतिलोमजः। दासः कैवर्त्तः। मण्डलाभ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे। वैकृतं रोगादि। महन्नाल्पम्। तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात्।
तदाह कात्यायनः।
"अथ दैवविसम्वादे द्विसप्ताहन्तु दापयेत्।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च॥
तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत्।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमश्च सः॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढ़ास्थिपरिपीड़नम्।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते॥
शिरोरुग्भजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्"॥
गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः। द्विसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम्। महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशकादह्न इति याज्ञवल्क्याभिधानात्। मिताक्षराप्येवम्। यत्तु
"त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात्।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः"॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् कृत्स्नद्रव्यादर्व्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि पक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा॥ तथा।
"भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम्।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत्॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत्॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम्।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम्।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा"॥
इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानोदकमिति विषयभेदः। रत्नाकरोऽप्येवम्। मण्डलं व्योमेति व्यवहारदीपिका। तस्यां विष्णुः। उग्रान् देवान् समभ्यर्च्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रयं पिबेत्। इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुख इति। एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता। तत्र क्रमः। प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाहनादिसर्व्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्व्वर्त्य दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिज्ञापत्रं शोध्य शिरसि निधाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्स्नानोदकमानीय। ॐ त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम्। शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे"॥
इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं सोपवासं स्नातार्द्रवाससमादित्याभिमुखं ॐ सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्य पठितेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत्। ततो यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीड़ा न भवति तदा शुद्ध इति। ततो दक्षिणा देया। इति दिव्यतत्त्वम्॥

कोषफलं, क्ली, (कोषे फलमस्य।) कक्कोलम्। तच्च कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः। इत्यमरटीकायां रमानाथः सारसुन्दरी च॥

कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य।) घोषकलता। इति जटाधरः॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप्।) पीतघोषा। इति रत्नमाला॥ तालव्यमध्यापीयम्॥ (घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोषला, स्त्री, (कुश् + वृषादित्वात् कलप्रत्ययः बाहुलकाद् गुणः पृषोदराद् षकारादेशः।) अयोध्या। इति शब्दरत्नावली॥ (सा च सरयूतटस्थाराजधानी। यथा, मार्कण्डेये। ८। २४९।
"मच्छोकमग्नमनसः कोषलानगरे जनाः।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्"॥
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन। तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम्। यथा, रघुवंशे। ९। १।
"पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवताञ्च धुरि स्थितः"॥
प्राच्यकोषलस्तु राममातामहस्य। तस्य राजा अभिजनो वा ष्यञ् बहुषु तस्य लुक्। तद्देशवासिनि। यथा, महाभारते। २। ३१। १२।
"स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेण्वास्तटाधिपम्।
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्"॥)

कोषवृद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धिः।) कुरण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ (कोषस्य वृद्धिरिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धिः॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठतीत्यर्थः। कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वम्।) कुरिका। इति जटाधरः॥

कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति। कोष + अत + क्वुन्।) केशः। इति जटाधरः॥ (कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात्। वेदकठशाखाविशेषः॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष्।) घोषालता। अस्याः फलगुणाः। कफार्शोनाशित्वम्॥ पक्वफलगुणाः। आमाशयशुद्धिकारित्वम्॥ इति राजवल्लभः॥ (इयमेव क्वचित् राजपूर्व्वा कोषातकीति च ख्याता। यथा, भावप्रकाशे।
"धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला॥